

Eş'arîliğin Haşviyye Karşıtlığı Çerçevesinde Mâzerî'nin el-Mihâd fî şerhi'l-İrşâd'ı al-Mihâd fî sharh al-Irshâd of al-Mâzarî within the Framework of Ash'arism's Opposition to the Hashwiyya

İsa KOÇ¹

¹ Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslam Mezhepleri Tarihi, Afyonkarahisar, Türkiye.
Assoc. Prof., Afyon Kocatepe University, Faculty of Theology, History of Islamic Sects, Afyonkarahisar, Türkiye.

Araştırma Makalesi / Research Article

Makale Bilgisi / Article Information

Atıf / Citation: Koç, İsa. "Eş'arîliğin Haşviyye Karşıtlığı Çerçevesinde Mâzerî'nin el-Mihâd fî şerhi'l-İrşâd'ı". Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi 39 (Haziran 2026), 30-50. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1853433>

ÖZET

Geliş Tarihi
01.01.2026

Kabul Tarihi
13.03.2026

Yayın Tarihi
15.06.2026

Farklı coğrafyalarda diğer mezheplerle kurduğu etkileşim üzerinden eklektik bir yapıya bürünen Eş'arîliğin, Bağdat ve batısında 5./11. yüzyıldan itibaren rekabet halinde olduğu mezheplerin başında Hanbelîlik gelmektedir. Bu ilişki kapsamında ve daha genel olarak mezhepler arası yaşanan tartışmalarda mezheplerin muhalif olarak gördükleri grupları eleştirmek için olumsuz içeriğe sahip kavramlara başvurduğu bilinmektedir. Olumsuz bir içeriğe sahip olan Haşviyye, Eş'arî düşüncenin Hanbelîliği eleştirmek için sıklıkla tercih ettiği bir kavramdır. Bu makale Eş'arîliğin, Hanbelîlik ile etkileşiminde hakaret amacıyla kullandığı Haşviyye kavramı üzerinden bir incelemeyi konu edinmektedir. Bu doğrultuda Mağrib Eş'arîliğinin önemli simalarından Ebû Abdullah el-Mâzerî'nin (öl. 530/1136), Cüveynî'nin (öl. 478/1085) kitabı İrşâd'ın ilk şerhlerinden olan el-Mihâd fî şerhi'l-İrşâd isimli eserinin Haşviyye ile ilgili kısmı, Eş'arîliğin Haşviyye karşıtlığı bağlamında incelenmektedir. Ayrıca çalışmada dönemin ruhunu yakalama adına Mâzerî'nin yaşadığı coğrafya ve zaman dilimindeki Eş'arî âlimlerin, Haşviyye'ye yönelik tutumları dikkate alınmaktadır. Mâzerî'nin yazma eserinin ilgili bölümünün incelenmesine dayanan çalışma, betimsel bir sunumun yanı sıra söylem ve içerik analizini temel almaktadır. Mâzerî'nin Haşviyye hakkında paylaştığı bilgileri içine alarak Eş'arî düşüncenin Haşviyye karşıtlığının daha önce herhangi bir çalışmada ele alınmamış olması ve Mâzerî'nin konuyu ele alış şekli ile paylaştığı bilgiler makalenin önemini ortaya koymaktadır. Bu makalede Mâzerî'nin Mihâd'da kaydettiği bazı bilgilerden hareketle İslam Mezhepleri Tarihi ve Kelam alanında önemli bir isim olduğu tespit edilmiştir. Cüveynî ve el-Endelûsî'nin sırasıyla daha önce bilinmeyen er-Red ale's-Siczî ve er-Red ale'l-Haşviyye başlıklı eserlere sahip olduğunun tespiti, bu çalışmanın önemli sonuçları arasındadır.

Keywords:

İslam Mezhepleri Tarihi, Haşviyye, Eş'arîlik, Mâzerî, el-Mihâd fî şerhi'l-İrşâd.

ABSTRACT

Date of Submission
01.01.2026

Date of Acceptance
13.03.2026

Date of Publication
15.06.2026

Ash'arism, which assumed an eclectic character through its interactions with other sects across different regions, encountered Hanbalism as one of the foremost rival sects from the 5th/11th century onward in Baghdad and its western regions. Within the framework of this relationship, and more generally in inter-sect polemics, it is known that sects resorted to concepts with negative connotations in order to criticize groups they regarded as opponents. Hashwiyya, a term bearing a negative connotation, is one that Ash'arite thought frequently employed to criticize Hanbalism. This article examines the concept of Hashwiyya as used by Ash'arism as an insult in its interaction with Hanbalism. In this context, the section on Hashwiyya in al-Mihâd fî sharh al-Irshâd, one of the earliest commentaries on al-Irshâd by al-Juwaynî (d. 478/1085), written by Abû 'Abd Allâh al-Mâzarî (d. 530/1136), one of the prominent figures of Maghribî Ash'arism, is examined within the framework of Ash'arite opposition to the Hashwiyya. In addition, in order to capture the spirit of the period, the attitudes toward the Hashwiyya adopted by Ash'arite scholars living in the same region and time as al-Mâzarî are taken into consideration. Based on an examination of the relevant section of al-Mâzarî's manuscript, the study adopts discourse and content analysis following a descriptive presentation. The fact that Ash'arite opposition to the Hashwiyya, incorporating the information shared by al-Mâzarî regarding the

Keywords:

History of Islamic
Sects, Hashwiyya,
Ash'arism, al-
Māzari, al-Mihād fī
sharḥ al-Irshād.

Hashwiyya, has not previously been addressed in any study, together with al-Māzari's manner of treating the subject and the significant information he provides, demonstrates the importance of this article. On the basis of certain pieces of information recorded by al-Māzari in al-Mihād, this article establishes him as an important figure in the fields of the History of Islamic Sects and Kalām. Among the significant results of this study is the identification that al-Juwaynī and al-Andalusī possessed previously unknown works entitled al-Radd 'alā al-Sijzī and al-Radd 'alā al-Hashwiyya, respectively.

EXTENDED ABSTRACT

Ash'arism is among the leading sects in terms of the relationships that doctrinal groups established with other movements. Owing to its interactions with other sects in different regions, Ash'arism assumed an eclectic character, and among the sects with which it was in competition—particularly in Baghdad and its western regions—Hanbalism occupies a prominent place. This article aims to examine the concept of Hashwiyya, which Ash'arism employed as a term of insult in its relationship with Hanbalism. In this context, the section on Hashwiyya in *al-Mihād fī sharḥ al-Irshād*, one of the earliest commentaries on *al-Irshād* by al-Juwaynī (d. 478/1085), authored by Abū 'Abd Allāh Muhammad b. al-Muslim al-Māzari (d. 530/1136), one of the prominent figures of Maghribī Ash'arism, is examined within the framework of Ash'arite opposition to the Hashwiyya. Furthermore, in order to better contextualize the period under consideration, particular emphasis is placed on the attitudes toward the Hashwiyya adopted by Ash'arite scholars who lived in the same region and time frame as al-Māzari.

Based on an examination of the relevant section of al-Māzari's manuscript, the study first conducts a descriptive analysis of the information contained in *al-Mihād*. It then addresses, within the framework of the discourse–context relationship, why the author treated this material and under which conditions the information should be evaluated. Finally, the study focuses on determining the accuracy of certain reports found in the work through content analysis. It should also be noted that, since the article examines an individual's evaluations of a doctrinal structure he regarded as antagonistic, it adopts the principle of in-depth analysis of a single figure and, in this respect, constitutes a study of perception.

The term Hashwiyya is a concept used by members of many sects with the intention of belittling and portraying negatively the opposing group (generally Ahl al-Sunna and the Ahl al-Hadīth/Hanbalīs). It is known that Mu'tazilī, Shī'ī, and Khārijī scholars at times resorted to the concept of Hashwiyya in order to disparage and criticize Sunni thought as a whole. However, the designation of the Ahl al-Ḥadīth and Ḥanbalī thought as Hashwiyya by their opponents stands out as the context in which the term was most frequently used.

Based on the information that Abū ‘Abd Allāh Muhammad b. al-Muslim al-Māzarī lived a long life, it is estimated that he was born between 425–450/1034–1058 in Mazara del Vallo (Māzar) in Sicily. After beginning his education there, al-Māzarī continued his studies in Qayrawān and later settled in Egypt, where he spent the greater part of his life. Following a pilgrimage he undertook during his time in Egypt, he settled in Alexandria and continued to teach at the Alexandria Mosque.

Al-Māzarī, who served as a connecting figure in the spread of Ash‘arism in North Africa, is an important scholar in the history of Ash‘arism, particularly as the first author to compose a commentary on *al-Irshād* in the Maghrib. His work *al-Mihād fī sharḥ al-Irshād*, on the basis of the historical information it contains, goes far beyond being a mere commentary and constitutes an important source for the fields of the History of Islamic Sects and Kalām. Throughout the work, it is evident that al-Māzarī made use of numerous figures and sources, foremost among them al-Ash‘arī, whom he describes as the leader or authority of his school.

One of the aspects that demonstrates that *al-Mihād* is not merely a commentary is the section devoted to the Hashwiyya. From this section, it is possible not only to extract information previously unknown to the academic world but also to gather data concerning intra-sect dynamics, such as comparisons between al-Juwaynī and al-Bāqillānī. Al-Māzarī expresses the intellectual inadequacies of the Hashwiyya through various narratives that portray them in a disparaging manner. One of the methods he employs to condemn the Hashwiyya is to draw attention to refutations of the Hashwiyya authored by certain scholars of his time and to attempt to create a negative perception of the Hashwiyya by invoking their authority. Through the significant information he shares in *al-Mihād fī sharḥ al-Irshād*, al-Māzarī adds a new dimension to Ash‘arite opposition to the Hashwiyya. In particular, his statement that al-Juwaynī possessed a work entitled *al-Radd ‘alā al-Sijzī* and that al-Andalusī authored a two-volume work entitled *al-Radd ‘alā al-Hashwiyya* demonstrates that al-Māzarī transmitted to the present knowledge that had previously been unknown to the scholarly world. This article on al-Māzarī and his work *al-Mihād* also contributes to illuminating the development and spread of Maghribī and Andalusian Ash‘arism in the lands in which he was born and educated. It has likewise been determined that, aside from a few doctoral dissertations, there is a serious lack of studies in this area and a significant need for further research.

GİRİŞ

İslam düşünce tarihinde vücut bulmuş mezhepler, tarih boyunca diğer fırkalarla temas halinde olmuştur. Birbirlerine yakınlık ve uzaklıkları üzerinden değerlendirilen bu etkileşim, farklı

şekillerde tezahür etmiştir. Bazı durumlarda mezhepler birbirlerine göre şekil alarak gelişim gösterirken; bazen mezhepler arasındaki karşıtlık, toplumsal olaylara neden olacak sonuçlar doğurmuştur.¹ Bununla birlikte genel hatlarıyla mezheplerin, diğer gruplarla karşıtlık üzerinden ilişki kurduğu bilinmektedir. Bu etkileşim çerçevesinde mezhep müntesiplerinin, karşılıklı red türü eserler kaleme alarak kendi düşüncelerini savundukları ve muhalif kabul ettikleri fırkaların fikirlerini eleştirdikleri görülmektedir. Aynı zamanda mezhepler karşısındaki grubun, toplum nezdindeki değerini düşürmek ve itibarını lekelemek için olumsuz kavramlara başvurarak muhaliflerinin bu kavramlarla isimlendirilmesi hususunda istekli davranmıştır.² Buna bağlı olarak birçok mezhebin kendileri için kullandığı kavramla muhalifleri tarafından onlara verilen isim birbirinden farklı olmuştur. Ehl-i Sünnet'in muhalifleri tarafından "Nâsibe/Nevâsıb" olarak isimlendirilmesi ya da Hâricîlerin kendileri için "Şurât" kavramını tercih etmesi, bu durumun gözlemlendiği örneklerdendir. Benzer bir durum Hanbelîler açısından da söz konusudur. Zira muhalifleri tarafından Haşviyye ve Müşebbihe şeklindeki pejoratif anlamlı kelimelerle isimlendirmelerine karşı çıkan Hanbelî düşünce, kendileri için "Ehlü's-Sünne" ve "Ehlü'l-Cemaa" gibi olumlu anlama sahip kavramları kullanmayı tercih etmiştir.³

Eş'arîlik, mezheplerin diğer gruplarla kurduğu ilişki çerçevesinde önde gelen fırkalar arasında yer almaktadır. Farklı coğrafyalarda diğer mezheplerle etkileşiminden hareketle eklektik bir yapıya bürünen Eş'arîliğin,⁴ Bağdat ve batısında rekabet halinde olduğu mezheplerin başında Hanbelîlik gelmektedir. Bu makale Eş'arîliğin, Hanbelîlik ile etkileşiminde hakaret amacıyla kullandığı Haşviyye kavramı üzerinden bir incelemeyi konu edinmektedir. Bu doğrultuda Mağrib Eş'arîliğinin önemli simalarından Ebû Abdullah Muhammed b. el-Müslim el-Mâzerî'nin (öl. 530/1136), Cüveynî'nin (öl. 478/1085) kitabı *İrşâd*'ın Mağrib bölgesindeki ilk şerhi⁵ olma vasfına sahip *el-Mihâd fî şerhi'l-İrşâd* isimli eserinin Haşviyye ile ilgili kısmı, Eş'arîliğin Haşviyye karşıtlığı bağlamında incelenmektedir. Eş'arî müelliflerin genel hatlarıyla Haşviyye hakkındaki fikir ve

¹ Örnek olarak bk. Ümüt Toru, "Eş'arîlik-Hanbelîlik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları", *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (Haziran 2018), 259-292.

² Mezhepler arası etkileşimin eserlere yansımaları konusunda ayrıntılı bilgi için bk. Ümüt Toru, "Eş'arî Geleneğin İsmâîlîlik Söylemi ve Sosyo-Politik Temelleri (Bağdâdî Örneği)", *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (Haziran 2020), 363-402.

³ Ebû'l-Kâsım Hibetullâh el-Lâlekâî, *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a*, thk. Ebû Ya'kûb Neş'et b. Kemal el-Masrî (İskenderiyye: Mektebü Dâri'l-Basîra, 1422/2001), 1/34-35. Mezhep ve isim arasındaki ilişki hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Çağfer Karadaş, "Mezhep ve İsim: Mezhep-İsim Münasebeti ve Ehl-i Sünnet Topluluğuna Verilen İsimlere Dair Bir Değerlendirme", *Marife* 5/3 (2005), 7-24. Hanbelîlerin diğer mezhepleri hangi kavramlarla ilişkilendirdiği hususunda bilgi için bk. Mehmet Hilmi Güler, "Ebû Bekir el-Hallâl'ın Kitâbü's-Sünne Adlı Eserinde Mezheplere Yönelik Eleştirileri ve Muhtelif Konulardaki Kanaatleri", *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/1 (2022), 113-135.

⁴ Mehmet Kalaycı, *Tarihsel Süreçte Eşarîlik Maturidîlik İlişkisi* (Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013), 8-9.

⁵ Mâzerî'den önce Ebû'l-Kâsım el-Ensârî en-Nisâbü'rî'nin (öl. 512/1118), hocası Cüveynî'nin eserine *Şerhu'l-İrşâd* başlıklı bir şerh yazdığı bilinmektedir. Ayrıntılı bilgi için bk. İlyas Çelebi, "Nisâbü'rî, Selmân b. Nâsır", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 2007), 33/141-142.

yaklaşımlarıyla Mâzerî'nin ilmi kişiliği ve eserleri konunun kapsamına dâhil edilmiştir. Ayrıca çalışma boyunca ilgili dönemi daha iyi anlamlandırabilme adına Mâzerî'nin yaşadığı coğrafya ve zaman dilimindeki (Mağrib ve 5.-6./11.-12. yüzyıllar arası) Eş'arî âlimlerin Haşviyye'ye yönelik tutumları ön plana çıkartılmıştır.

Hadis,⁶ Kelam ve İslam Mezhepleri Tarihi alanında daha önce Haşviyye'nin düşünce yapısı ve fikirleri⁷ ile Zeydiyye'nin Haşviyye nitelemesine⁸ ilişkin çalışmaların yapıldığı görülmektedir. Zikredilen bu çalışmalarda Eş'arî düşüncenin, Haşviyye kavramını kimler için, ne amaçla ve hangi konular çerçevesinde kullandığına yönelik tespitler söz konusu edilmemiştir. Ayrıca bahsedilen çalışmalarda Eş'arî düşüncenin Haşviyye eleştirisine de rastlanmamaktadır. Mâzerî ise günümüze ulaşan tek eserinin yazma halinde olması sebebiyle akademi dünyası için çok tanınan bir şahıs değildir.⁹ Ancak yeni yapılan Mağrib Eş'arîliği ile ilişkili bir doktora tezinde onun hakkında bilgi verildiği görülmektedir.¹⁰ Bu çalışmada Mâzerî ve eseri *Mihâd* ile ilgili genel tespitler söz konusu olmakla birlikte *Mihâd*'da yer alan Haşviyye hakkındaki malumatın dikkate alınmadığı ve bu bilgilerin Eş'arî düşüncenin Haşviyye karşıtlığı ile ilişkilendirilerek yorumlanmadığı görülmektedir. Arap dünyasında Mağrib Eş'arîliği ile ilgili çalışmalar¹¹ yapılmakla birlikte Mâzerî ve onun Haşviyye'ye yaklaşımı konusunda bir çalışmaya rastlanmamıştır. Batıda ise Jan Thiele, Mağrib Eş'arîliği ile ilgili çalışmalarıyla¹² dikkat çekmekle birlikte Mâzerî ve eseri hakkında herhangi bir çalışmanın varlığı tespit edilememiştir.

Mâzerî'nin Haşviyye hakkında paylaştığı bilgileri içine alarak Eş'arî düşüncenin Haşviyye karşıtlığını ele alan bu çalışma, aynı zamanda Eş'arîlik tarihi ve özellikle Mağrib Eş'arîliği alanına katkı sağlayacaktır. Nitekim Mâzerî'nin ilgili kısımda daha önce İslâmî literatürde varlığına dair

⁶ Hadis alanında Haşviyye'nin toplumsal boyutlarının incelendiği bir çalışma için bk. Mehmet Emin Özafşar, *İdeolojik Hadisçiliğin Tarihi Arka Planı* (Ankara: Otto Yayınları, 2017).

⁷ Abraham S. Halkin, "The Hashwiyya", *Journal of the American Oriental Society* 54/1 (March 1934), 1-28; Ramazan Altıntaş, "Haşviyye'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri", *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (Aralık 1999), 57-100; İsa Koç, "Haşviyye Zihniyeti", *IV. Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı –IV (İlahiyat)*, ed. Hümeysra Dinçer – Ümit Güneş (İstanbul: İlem Yayınları, 2015), 215-231.

⁸ Kadir Demirci, "Klasik Dönem Zeydîlerinin Ashâb-ı Hadis Hakkındaki Nitelemeleri: Haşviyye", *İslami İlimler Dergisi* 1/11 (Mart 2011), 177-192.

⁹ Diyanet İslam Ansiklopedi'sinde yer alan "Mâzerî" maddesindeki âlim ile makalenin ana konusu olan Mâzerî'nin aynı kişiler olmadığını ifade etmek gerekir. Ayrıntılı bilgi için bk. Eyyüp Said Kaya, "Mâzerî", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 28/193-195. Türkiye'de Mâzerî ve usulculüğüne yönelik çalışmalar da makalenin konusu olan Mâzerî ile ilgili değildir. Fatma Hazar, "Mâzerî'nin Usûl Anlayışı Üzerine", *ATEBE* 6 (Haziran 2023), 69-89. Maalesef bazı çalışmalarda bu iki isim, aynı kişi zannedilerek yanlış değerlendirmeler de söz konusu edilmiştir. Ayşe Nur Yamanus, "Batı İslâm Coğrafyası Hadis Alimlerinin İlmî Hayatında Eş'arî Kelâmının Yeri: Hicrî 5. ve 6. Asır", *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 7/2 (Aralık 2023), 275-305.

¹⁰ Muhammet Emin Efe, *Eş'arîliğin Mağrip'e Yayılma Süreci* (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024), 152-162.

¹¹ Yûsuf Ahnâne, *Tatavvuru'l-mezhebi'l-Eş'arî fi'l-garbi'l-İslâmî* (Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şû'ûnî'l-İslâmiyye, 1424/2003).

¹² Jan Thiele, "Ash'arism in the Hafsid Era", *Philosophical Theology in Islam: Later Ash'arism East and West*, ed. Ayman Shihadeh – Jan Thiele (Leiden: Brill, 2020), 298-336.

bilgi bulunmayan bazı eserlere ve tarihi bilgilere değindiği görülmektedir. Mâzerî'nin yazma eserinin ilgili bölümünün incelenmesine dayanan çalışma, ilk olarak *Mihâd'* da yer alan bilgilerin betimsel/deskriptif analizini yapmaktadır. Ardından Mâzerî'nin ilgili eserindeki malumatı neden işlediği ve bu bilgilerin hangi şartlar çerçevesinde değerlendirilmesi gerektiği söylem-bağlam ilişkisi çerçevesinde ele alınmaktadır. Ayrıca eser içindeki bazı rivayetlerin eleştirel bir gözle içerik analizi yapılarak doğruluğunun tespitine odaklanılmaktadır. Son olarak makalenin, bir şahsın karşıt gördüğü bir düşünce yapısına yönelik değerlendirmelerini konu edinmesinden hareketle şahıs üzerinde derinleşme prensibini dikkate aldığını ve bununla birlikte Eş'arî bir âlimin gözünden muhalif olarak kabul ettiği Haşviyye hakkındaki değerlendirmelerini konu edinmesi sebebiyle bir algı çalışması olduğunu da belirtmek gerekir.

1. Eş'arî Düşüncenin Haşviyye Eleştirisi

Haşv, kelime anlamı olarak fazla konuşan, gereksiz kimse ve itimat edilmeyecek söz gibi anlamlara gelmektedir. Sıradan insanlar için kullanılan kavramın “huşvetü'n-nâs” şeklindeki terkihi, insanların alt tabakası ya da sefil grubu gibi anlamları bünyesinde taşımaktadır. İslam düşüncesinde bir grup adı olarak ise Haşviyye'nin genellikle manalarını dahi bilmeden hadis nakletmekle ilgilenen insanlarla ilişkilendirildiği anlaşılmaktadır. Hadisler üzerindeki lafızları, te'vil etmeden olduğu gibi anlamlandırmaları sebebiyle Haşviyye ile Mücessime arasında yakınlık da kurulmuştur.¹³

Haşviyye, birçok mezhep mensubu tarafından karşıındaki grubu (genellikle Ehl-i Sünnet ve Ashab-ı Hadis/Hanbelîleri) küçük görme ve gösterme kastıyla kullanılan bir kavramdır. Mu'tezilî, Şîi ve Hâricî âlimlerin bir bütün olarak Ehl-i Sünnet düşüncesini hakir görmek ve eleştirmek için Haşviyye kavramına başvurdukları bilinmektedir.¹⁴ Ancak Ashab-ı Hadis ve Hanbelî düşüncenin eleştirisi kastıyla muhalifleri tarafından Haşviyye şeklinde isimlendirilmesi, kavramın en fazla kullanıldığı yer olarak dikkat çekmektedir. Ehl-i Sünnet bünyesindeki diğer fırkaların Hanbelîler

¹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-'arab* (Beyrut: Dâru's-Sâdır, ts.), 14/180; M. Hayri Kırbasoğlu, *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları* (Ankara: Otto Yayınları, 2011), 73; Sönmez Kutlu, *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri* (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 166; Metin Yurdağür, “Haşviyye”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/426-427.

¹⁴ Kalhâtî; Mu'tezile/Kaderiyye, Sıfâtiyye/Haşviyye, Havâric, Şî'a ve İbâdiyye olmak üzere İslam fırkalarını beşe ayırarak Haşviyye'yi, Ehl-i Sünnet'i de içine alacak şekilde kullanmıştır. Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd el-Kalhâtî, *el-Keşf ve'l-beyân*, thk. Seyyide İsmâil Kâşif (Umân: Vizâratü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1400/1980), 2/324-326. Erken dönem Şîi âlimlerden Fadl b. Şâzân'a (öl. 260/874) Sünnî düşüncenin eleştirisi amacıyla yazılmış *Kitâbü'r-Red 'ale'l-Haşviyye* isimli bir eser nispet edilmektedir. Fadl b. Şâzân'ın eserleri için bk. Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali el-Necâşî, *Ricâlü'n-Necâşî* (Beyrut: Şirketü'l-A'lemî li'l-Metbûât, 1431/2001), 295.

için kullandığı bu kavramı,¹⁵ Mu'tezilî düşünürler de yoğun bir şekilde Ashab-ı Hadis ve Hanbelî âlimler için tercih etmiştir.¹⁶

Mu'tezilî, Şîî, Hâricî ve Mâtürîdî âlimler gibi Eş'arî düşünürler de Hanbelîlik ve Ashab-ı Hadis'e yönelik eleştirilerinde Haşviyye kavramına başvurmuştur. Bâkılânî (öl. 403/1013), ashabından Ebü'l-Hasan ed-Dârânî (öl. 402/1011) ile Haşviyye'ye mensup bir isim arasında Şam'da yaşanan bir tartışmayı çözüme kavuşturmak için öğrencisi Ezerî'yi (öl. 423/1032) bölgeye göndermiştir.¹⁷ Kuşeyrî (öl. 465/1072), kelim ilmiyle uğraşmayı bid'at saymaları ve bunu selefe muhalefet olarak değerlendirmeleri sebebiyle ilmi açıdan yetersiz bulduğu Haşviyye'yi eleştirmiştir.¹⁸ Aynı şekilde Cüveynî'nin *Kitâbü'l-İrşâd* adlı eserinde "Mücessime'nin ayak takımı Haşviyye" ibaresini kullandığını, Kerrâmiyye ile birlikte Allah'ın yer kapladığını ve yer olarak yukarıda bulunduğunu savunmaları sebebiyle bu grubu eleştirdiğini ifade etmek gerekir.¹⁹ Bunun dışında Cüveynî'nin, "O sizinle beraberdir." ve "Allah Âdem'i kendi suretinde yarattı." gibi haberî sıfatlara ilişkin ifadeler zâhirî şekilde yaklaşmaları sebebiyle Haşviyye'yi tenkit ettiği görülmektedir.²⁰ Mütevellî en-Nisâbü'rî (öl. 478/1086), Allah'a yer/yön nispet etme ve Allah'ın fevk cihetinde olduğu iddialarını, Haşviyye ve Hanbelîlerin reddedilmesi gereken görüşleri olarak kabul etmektedir.²¹ Zikredilenler gibi birçok Eş'arî âlimin eserinden Haşviyye ile ilgili bilgi toplamak ve kavramın Hanbelîlik ile bağlantılı olarak kullanılmasına ilişkin örnekler bulmak mümkündür.²²

¹⁵ Mâtürîdî başta olmak üzere ashabı arasında da Haşviyye kavramının, Ashab-ı Hadis ve Hanbelîlik ile ilişkilendirilerek kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ebû Mansûr el-Mâtürîdî, *Kitâbü't-Tevhîd*, çev. Bekir Topaloğlu (İstanbul: İsam Yayınları, 2014), 475-477, 580; a.mlf., *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, çev. Bekir Topaloğlu vd. (İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019), 15/108, 8/839; Ebü'l-Mu'in en-Nesefî, *Tabsiratü'l-edille fi usûli'dîn*, thk. Hüseyin Atay (Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993), 1/373, 393; a.mlf., *Bahrü'l-Kelâm: Mâtürîdî Kelâmı*, çev. Yusuf Arıkaner (İstanbul: Endülüş Yayınları, 2022), 5.

¹⁶ Câhız'ın, evine girmek isteyen kişinin kim olduğunu sorduğunda orada bulunanlardan birinin "Ashab-ı Hadis'ten bir adam" ifadesine karşılık "Benim Haşviyye ile konuştuğumu nereden çıkardın?" cümlesini kullandığı aktarılmaktadır. Ebû Bekr Ahmed b. Ali el-Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, thk. Beşâr 'Avvâd Ma'rûf (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001), 14/125. Mu'tezilî kaynaklarda Haşviyye'nin ele alınışı hakkında bk. Ebû Ali Muhammed b. Abdülvehhâb b. Sellâm el-Cübbâî, *Kitâbü'l-Makâlât*, thk. Özkan Şimşek - İskender Sarıca - Yusuf Arıkaner (İstanbul: Endülüş Yayınları, 2019), 38-49; Ebü'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî el-Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât ve meahû uyûni'l-mesâil ve'l-cevâbât*, thk. Hüseyin Hansu - Râcih Kürdî - Abdülhamîd Kürdî (Umman/Ürdün: Dâru'l-Fetih li'd-Dirâse ve'n-Neşr, 1439/2018), 83. Ka'bî, Ahmed b. Hanbel başta olmak üzere İshak b. Râhuveyh gibi isimleri Haşviyye'nin imamları olarak nitelendirmektedir. Ka'bî, *Kitâbü'l-Makâlât*, 203-204.

¹⁷ İbn Asâkir, *Tebyînü kezibi'l-müfterî fi mâ nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*, thk. Hüsâmüddîn el-Kudsî (Dimaşk: Dâru'l-Fikr, 1399), 216.

¹⁸ Kuşeyrî, *Şikâyetü Ehli's-Sünne bihikâyeti mâ nâlehüm min mihne*, thk. Muhammed Halid - Muhammed Yusuf İdris (Umman: Dâru'n-Nûr, 2016), 105-107.

¹⁹ İmâmü'l-Harameyn Ebü'l-Meâli el-Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâti'l-edille fi usûli'l-i'tikâd*, thk. Ahmed Abdurrahîm es-Sâiyih (Kahire: Mektebetü's-Sekâfedî'd-Dîniyye, 1430/2009), 44.

²⁰ Cüveynî, *Kitâbü'l-İrşâd*, 139, 140, 142. Ayrıntılı bilgi için bk. Sabri Yılmaz - Mehmet İlhan, "Cüveynî'ye Göre Kelâmullah ve Kelâm-ı Nefsî", *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2011), 215-232.

²¹ Ebû Sa'îd Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Me'mûn b. Ali Mütevellî en-Nisâbü'rî, *el-Gunye fi usûli'd-dîn*, thk. İmâdüddin Ahmed Haydar (Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1987), 73-79.

²² Ebû Hâmid el-Gazzâlî, *İlcâmü'l-avâm an ilmi'l-kelâm* (İstanbul: Mektebetü's-Sirâç, 1438/2017), 21. Aynı şekilde Eş'arî âlimlerden Seyfeddin el-Âmidî'nin (öl. 631/1233) *Ebkârü'l-efkâr* ve *Gâyetü'l-merâm* adlı eserlerinde Haşviyye hakkında

Bütün bunların ötesinde Eş'arîlerin, Haşviyye'ye karşı ret türünde eserlerle eleştirilerini ortaya koydukları görülmektedir. Bu kapsamda Câhız olarak meşhur el-Endelüsî (öl. ?)²³ isimli şahsın iki cilt olduğu bilinen *er-Red 'ale'l-Haşviyye*, Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Ömer el-Mâzerî'nin (öl. 536/1141) *en-Nüketü'l-kat'ıyye fi'r-red 'ale'l-Haşviyye* ve İbnü'l-Ehdel'in (öl. 855/1451) *er-Resâ'ilü'l-merziyye fi nusrati mezhebi'l-Eş'ariyye ve beyâni fesâdi'l-Haşviyye*²⁴ başlıklı eserlerine yer verilebilir. Makalenin ana konusunu teşkil eden Mâzerî gibi Mağrib Eş'arîliğinin önemli temsilcileri arasında yer almaları, onunla aynı dönemde yaşamaları, biraz sonra görüleceği üzere aynı konu etrafında eser kaleme almaları ve daha önce akademik çalışmalara fazla konu olmamaları sebebiyle Ebü'l-Haccâc ed-Darîr (öl. 520/1126) ve Muhammed b. Ali b. Ömer el-Mâzerî'nin Haşviyye ile ilgili kanaat ve tutumları dikkate değerdir. Nitekim Mâzerî ile aynı dönemde yaşamış isimlerin konuyla ilgili fikirleri, onun Haşviyye'ye yaklaşımını anlamlandırma noktasında ehemmiyet arz etmektedir.

Bahsedilen isimlerin eleştirilerini net bir şekilde gerekçelendirebilmek için Hanbelîlik ile Eş'arîlik arasındaki tartışma konularının bilinmesi gerekmektedir. Hanbelîler ile Eş'arîler arasında birçok farklı konuda tartışma yaşanmasına ve bu tartışmaların Bağdat merkezli olarak toplumsal olaylara neden olmasına rağmen iki mezhep arasındaki tartışmaların merkezinde te'vil meselesi, Allah'ın sıfatları ve bunun uzantısı olarak "halku'l-Kur'an" konusu yer almaktadır.²⁵ Bu konu muvacehesinde Allah'ın kelimasının lafzî ve nefsî şeklinde ikiye ayrılması ve Kur'an lafzının neliği konusundaki tartışmalar uzun yıllar devam etmiştir. Hanbelîlik ile Eş'arîlik arasındaki ilk tartışma olarak da kabul edilen Ebû Nuaym (öl. 430/1038) ile İbn Mende (öl. 395/1005) arasında yaşanan Kur'an lafzının kadîm veya hâdis olduğu tartışması, meselenin önemini ortaya koymaktadır. Nitekim bu tartışmaya bağlı olarak iki âlimin konuyla ilgili eser kaleme aldıkları bilinmektedir. Ebû Nuaym, onların Arapça harflere kutsallık atfettiğini düşünerek görüşlerini eleştirmek için *er-Red 'ale'l-Lafziyye ve'l-Hulûliyye* isimli bir risale yazmıştır.²⁶ İbn Mende'nin karşılık olarak "*Kitâbü't-*

bilgi verdiği bilinmektedir. Emrullah Yüksel, "Ebkârü'l-Efkâr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1994), 10/77-78; Şerafettin Gölcük, "Gâyetü'l-Merâm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 13/413.

²³ Bu ismin kim olduğuna dair kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamıştır.

²⁴ Bu kitabın, *Keşfü'l-gitâ'*ya giriş niteliğinde 10 varaktan oluşan muhtasar bir eser olduğu belirtilmektedir. Hüseyin b. Abdurrahmân İbnü'l-Ehdel, *Keşfü'l-gitâ' an hakâiki't-tevhîd fi'r-red 'alâ İbn 'Arabî ve takrîri kavâidi Ehli's-sünne*, thk. Halid Muhammed el-Müellif (Amman: Dâru'l-Feth, 1425/2004), 1/448. Ayrıntılı bilgi için bk. Hatice Kuluç, *Bedrüddîn Hüseyin İbnü'l-Ehdel'in Keşfü'l-Gitâ' Adlı Eserinde Mezhepler ve Eş'arilik* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022).

²⁵ Ayrıntılı bilgi için bk. İsa Koç, *Mezhepler Arası Mücadele Hanbelîlik-Eş'arîlik İlişkisi* (İstanbul: Klasik Yayınları, 2022), 228-243.

²⁶ İbn Teymiyye, bu eserin adını *er-Red 'ale'l-Hurûfiyye ve'l-Hulûliyye* ve *er-Red 'ale'l-Lafziyye ve'l-Hulûliyye* şeklinde iki farklı formda paylaşmaktadır. İbn Teymiyye, *Mecmû'u fetâvâ*, thk. Abdurrahmân b. Muhammed Kâsım (Medine:

Tevhîd ve isbâtü's-sıfât" ve "*er-Red 'ale'l-Lafziyye*" başlıklı çalışmalar kaleme aldığı belirtilmektedir.²⁷ İlk örnekleri paylaşılan Kur'an'ın lafzının neliğine ilişkin bu tartışma, Mağrib bölgesinde 5./11. ve 6./12. yüzyıllarda Eş'arîler arasında önemini devam ettirmektedir.

Mağrib Eş'arîliğinin gelişiminde mühim bir yere sahip olan Ebü'l-Haccâc ed-Darîr, yazdığı *Risâle fi't-tilâve ve'l-metlûv*²⁸ isimli eserle Hanbelîlik-Eş'arîlik ilişkisi ve Eş'arîliğin, Haşviyye karşıtlığı açısından önemli bir isimdir. Nitekim Murâdî'nin (öl. 489/1096) talebesi olan Ebü'l-Haccâc, Bâkîllânî'nin ilmi birikiminin bölgede kök salması ve bu birikimin Kâdî İyâz'a (öl. 544/1149) aktarılması hususunda köprü görevi görmüştür. Ebü'l-Haccâc ed-Darîr'in bahsedilen risalesi dışında yazdığı manzum eserler, Kuzey Afrika ve Endülüs coğrafyasında Eş'arîliğin öğretilerinin yayılmasını kolaylaştırmıştır. Ebü'l-Haccâc'ın *Risâle fi't-tilâve ve'l-metlûv* isimli risalesinde kelim kavramına odaklanarak kıraat ile makrunun ve tilavet ile metlûvun farklı olduğunu ortaya koyduğu görülmektedir. Ayrıca müellifin, bunlar arasındaki farkı; akıl, Kur'an, sünnet, icma ile dil gibi çeşitli argümanlarla açıkladığı ve kendi düşüncesini bahsedilen delillerden yararlanarak temellendirdiği görülmektedir.²⁹ Her ne kadar eser isminde ve içinde Haşviyye kavramı kullanılmamışsa da Ebü'l-Haccâc'ın bu konuda bir risale kaleme alması, Hanbelî ve Haşvî fikirlerin bölgedeki etkisini ortaya koymaktadır.

Aynı dönemde yaşamış ve makalenin konusu olan Mâzerî ile aynı nisbeye sahip olması sebebiyle karışma ihtimali de bulunan Muhammed b. Ali b. Ömer el-Mâzerî'nin 453/1061 senesinde doğduğu tahmin edilmektedir. Mâzerî, İbnü's-Sâîğ olarak tanınan Ebû Muhammed Abdülhamid b. Muhammed el-Kayrevânî (öl. 486/1093), Ebû İshak et-Tûnisî (öl. 440/1056) ile Ebü'l-Kâsım es-Suyûrî (öl. 460/1067) gibi Eş'arîlerden ders almıştır. Endülüs bölgesindeki Eş'arî düşüncenin en önemli âlimlerinden Ebû Bekr İbnü'l-Arabî (öl. 543/1148), Muvahhidler devletinin kurucusu İbn Tûmert (öl. 524/1130)³⁰ ve İbnü'n-Nahvî (öl. 513/1119) onun öğrencileri arasında yer almaktadır. Mâzerî'nin bu makalede zikredilmesine sebep olan husus ise *en-Nûketü'l-katiyye fi'r-red 'ale'l-Haşviyye* isimli çalışmasıdır. Günümüze ulaşmayan bu eser, Ebü'l-Haccâc ed-Darîr'in risalesiyle paralel bir içeriğe sahip olmalıdır. Nitekim onun eserinin, halku'l-Kur'an konusunda

Mücemme'u'l-Melik Fahd, 1416/1995), 12/209; a.mlf., *Der'u te'ârûzi'l-'akl ve'n-nakl*, thk. Muhammed Reşâd Sâlim (Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûdi'l-İslâmiyye, 1411/1991), 1/268.

²⁷ Ebû Nu'aym el-İsbehânî, *Fezâilü'l-hulefâi'l-erba'a ve ğayrihim*, thk. Sâlih b. Muhammed Akîl (Medine: Dâru'l-Buhârî, ts.), 10.

²⁸ Muhammed Emin Efe, "Ebü'l-Haccâc'ın et-Tilâve ğayru'l-metlûv ve'l-kirâ'e ğayru'l-makrû Adlı Risalesinin Tahkik ve Tahlili", *İslami İlimler Dergisi* 40 (Mart 2025), 255-266.

²⁹ Ebü'l-Haccâc Yusuf b. Musa ed-Darîr, *Cüz fihî'l-kelâm 'ale'l-kâ'ilîn bi-enne't-tilâve hiye'l-metlûv ve'l-kirâ'e hiye'l-makrû'* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2822), 1b-6b.

³⁰ Fatma Hazar, "Endülüs'te Muvahhidler Dönemi Fıkıh-Siyaset İlişkisi ve Fûrû-ı Fıkha Yansımaları (İbn Tûmert'in Uygulamaları Özelinde)", *Tokat İlmiyat Dergisi* 10/2 (Aralık 2022), 515-536.

Eş'arîlere/kendilerine ait görüşü savunmak için kaleme alındığı kaydedilmektedir.³¹ Ayrıca lafzî kelimeler ve nefsî kelimeler tartışmalarıyla ilişkili konular arasında Kur'an harfleri ve Kur'an okurken çıkan seslerin durumu da ele alınmaktadır. Hanbelîlik ile Eş'arîlik arasındaki tartışmalarda önemli bir yer tutan bu konu, Mâzerî tarafından bir çalışmaya konu edilmiş ve eser isminde Haşviyye kavramına da yer verilmiştir.³² Bahsedilen iki ismin Haşviyye hakkındaki eserleri, konunun 6./12. yüzyılda yaşamış Mağrib Eş'arîlerinin gündeminde olduğunu net bir şekilde göstermektedir. Bunlara görüşlerini birazdan detaylıca ele alacağımız Ebû Abdullah Muhammed b. el-Müslim el-Mâzerî'nin de ismini eklemek mümkündür.

2. Mâzerî'nin İlmî Kişiliği

Mâzerî'nin, uzun bir ömür sürdüğü bilgisinden hareketle 425-450/1034-1058 tarihleri arasında Sicilya bölgesinde bulunan Mazara del Vallo'da (Mâzer) doğduğu tahmin edilmektedir. Eğitimine burada başlayan Mâzerî, Kayravan'da ilim tahsilini devam ettirmiş, daha sonra ise hayatının büyük bir kısmını geçirdiği Mısır'a yerleşmiştir. Mısır'da yaşadığı dönemde yaptığı hac yolculuğunun ardından İskenderiye'ye yerleşmiş ve İskenderiye Camii'nde hocalık vazifesini sürdürmüştür. Mâzerî, İbnü'l-Kattâ es-Sıkkî (öl. 515/1121) ve Ebû Ali el-Hasan b. Muhammed el-Murâdî el-Hadramî'nin aralarında bulunduğu isimlerden ilim tahsil etmiştir. Ebû Abdullah el-Mâzerî'nin, Cüveynî'nin bütün eserlerini, Hadramî'den okuduğu aktarılmaktadır. Kaynaklarda öğrencileri hakkında net bir bilginin olmadığı görülmektedir. Doğrudan ondan ders almamakla birlikte Kâdî İyâz ile yazışmalarının olduğu, kendi eserlerini ve rivayete icazetli olduğu diğer eserlerin icazetini kitabet yoluyla ona verdiği bilinmektedir. Kaynaklardaki verilerden hareketle dört eserinin varlığından söz edilebilir. Yazma halinde bulunan *Mihâd* dışındaki eserlerinin günümüze ulaşmadığı ya da henüz tespit edilemediğini belirtmek gerekir. Bunlar; Cüveynî'nin usul eserinin şerhi "*el-Beyân li şerhi'l-Burhân*", Bâkılânî'nin eserine yazılan eleştiriye cevap niteliğindeki "*Te'yîdü't-Temhîd ve takyîdü't-tecrîd*"³³ ve "*el-Beyân li müşkilâtî'l-Kur'ân*" dır.³⁴

³¹ Ammâr et-Tâlibî, "Mukaddime", *Îzâhu'l-mahsûl min Burhânî'l-usûl*, mlf. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali et-Temîmî el-Mâzerî (Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001), 21.

³² Ayrıca onun itikadî kabullerine erişme imkânı sağlaması muhtemel olan *Nazmü'l-ferâ'id ve fî 'ilmi'l-'akâ'id*'inin de günümüze ulaşmadığı belirtilmelidir. Müellifin bazı kelimeler kabulleri ile Cüveynî ve Gazzâlî (öl. 505/1111) eleştirilerinin yer aldığı hususlara *el-Mu'lim bi fevâ'idî Müslim* isimli eserinden ulaşmak mümkündür. Ayrıca bahsedilen eserleri dışında Mâzerî'nin, Cüveynî'nin usul eserinin şerhi olan *Îzâhu'l-mahsûl min Burhânî'l-usûl*, Gazzâlî'nin *İhyâ'sın* tenkidi olan *en-Nüket/el-Keşf ve'l-inbâ' 'anî'l-mütercim bi'l-İhyâ* ile İsmâîlî ve Fâtımîlere karşı İfrîkiyye Zîrîlerinin lideri Temîm b. Mu'iz es-Sanhâcî'nin (öl. 501/1108) ricası üzerine kaleme aldığı *el-İmlâ 'alâ şey min resâ'ili İhvânî's-safâ* başta olmak üzere 10'dan fazla kitabının var olduğu bilinmektedir. Hayatı hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Ahmet Selim Harputlu, *Mağrib Eş'arîliği (Teşekkül Dönemi)* (Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023), 180-182; Ali Çimen, *Mâzerî (ö. 536/1141), Hayatı, Eserleri ve "el-Mu'lim" İsimli Eseri Özelinde Şerhçiliği* (Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007).

³³ Ebû'l-Hüseyn el-Basrî'nin arkadaşı ve Kâdî Abdülcebbar'dan eğitim alan Mu'tezilî âlim Ebû Ca'fer et-Taberî'nin, Bâkılânî'nin eserine reddiye yazdığı bilinmektedir. Mâzerî dışında Eş'arî müelliflerden Ebû'l-Kâsım Mehdî el-

Mâzerî'nin yazma halinde bulunan *el-Mihâd fî şerhi'l-İrşâd*'ı son cildi henüz bulunamamış olmakla birlikte 4 cilt olarak istinsah edilmiştir. *İrşâd*'ın ilk konusundan (nazarın hükümleri) Allah'ın manevi sıfatlarının bilenebileceğinin ispatı bölümünün ilk başlığının (âlemin yaratıcısı irade sahibidir) şerhi, birinci cildin içindedir. Buradan fiillerin yaratılmasının ilk başlığına kadar olan kısmın (kul yaratıcı değildir) açıklaması, ikinci ciltte ve kalan başlıktan peygamberliğin ispatı bölümünün üçüncü başlığına (mucize keramet farkı) kadarki kısmın değerlendirmesi, üçüncü ciltte yer almaktadır. Bu başlıktan *İrşâd*'ın sonuna kadarki kısmın şerhinin ise dördüncü cildin içinde olduğu anlaşılmaktadır. Nüshalardan biri (Mecâsî nüshası), aynı müstensih elinden çıkmış olmakla birlikte Tunus, Fas ve Medine'deki farklı kütüphanelerde bulunmaktadır. Diğer nüshanın (Miknâs nüshası) ise iki ve üçüncü cildi barındırdığı ve bir hayli yıpranmış olması sebebiyle okunmasının zor olduğu görülmektedir. Günümüze ulaşan nüshaların tamamı, Mâzerî'nin vefatından yaklaşık iki asır sonra istinsah edilmiştir.³⁵ Mâzerî'nin *Mihâd*'ı yazmasının sebebi olarak öğrencilerinin isteğini zikrettiği görülmektedir. Zira şerhin mukaddimesinde *İrşâd* okuttuğu öğrencilerinin, kitap içindeki ifadelerin anlamlarını açıklaması ve Cüveynî'nin metni kaleme alırken ne kastettiğini ortaya çıkarması için ondan bir şerh yazmasını talep ettiği anlaşılmaktadır.³⁶ Kuzey Afrika topraklarında Eş'arîliğin yayılması hususunda bağlantı görevi üstlenen Mâzerî, Mağrib bölgesinde ilk *İrşâd* şerhi kaleme alan isim olması yönüyle de Eş'arîlik tarihi açısından önemli bir âlimdir. Kaleme aldığı *el-Mihâd fî şerhi'l-İrşâd* isimli çalışması, içinde yer alan tarihi bilgilerden hareketle İslam Mezhepleri Tarihi ve Kelam alanında yararlanılması gereken önemli bir kaynak olarak kabul edilmelidir. Mezhebimizin lideri ya da büyüğü olarak nitelendirdiği Eş'arî (öl. 324/935) başta olmak üzere Mâzerî'nin kitabında birçok isim ve eserden yararlandığı anlaşılmaktadır. Müellifin Eş'arî'nin görüşlerinden çok fazla istifade ettiği tespit edilmekle birlikte sadece bir yerde eserlerinden *Lüma*'ya atıf yaparak bilgi aktardığı görülmektedir. Bâkılânî, İbn Fûrek (öl. 406/1015) ve Ebû İshâk el-İsferâyînî (öl. 418/1027) de Mâzerî'nin yararlandığı isimler arasındadır. Bu çerçevede Bâkılânî'nin *Hidâyetü'l-müsterşidîn* başta olmak üzere *Cevâbâtü mesâ'ili'l-Bağdâdiyye* gibi birçok eseri, İbn Fûrek'in *Şerhu Evâ'ili'l-edille*'si ve İsferâyînî'nin *el-Câmi' fî usûli'd-dîn* başlıklı kitabı Mâzerî tarafından kullanılan eserlerdendir. Ayrıca Mâzerî, *İrşâd* şerhi şeklinde bir eser yazsa da Cüveynî'nin diğer eserleri *Şâmil*, *Burhân* ve *el-'Akâidetü'n-Nizâmiyye*'yi dikkate

Verrâk da Mu'tezilî isme reddiye niteliğinde kitap yazarak karşılık vermiştir. İbnü'l-Arabî, bu eserin müellifinden rivayet aktararak *es-Sirâc*'da ondan bahsetmektedir. Abdullâh et-Tevrâtî, "min kütübî'l-Mu'tezile", X (23 Aralık 2019, 10:49).

³⁴ Efe, *Eş'arîliğin Mağrip'e Yayılma Süreci*, 155-156.

³⁵ Yazma hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Efe, *Eş'arîliğin Mağrip'e Yayılma Süreci*, 156-157. Yazma eserin temini konusunda yardımları nedeniyle Dr. Muhammed Emin Efe ve Dr. Yusuf Arıkaner'e teşekkürü bir borç bilirim.

³⁶ Ebû Abdullah Muhammed b. el-Müslim el-Mâzerî, *el-Mihâd fî şerhi'l-İrşâd* (Tunus: Dâru'l-Kütübî'l-Vataniyye, 18586), 1/1b.

olarak onun görüşlerini karşılaştırmalı olarak ele almayı tercih etmiştir. Dikkat çekici bilgi olarak Mâzerî'nin, Gazzâlî'ye hiç atıf yapmadığına da temas etmek gerekir.³⁷ Murabıtlar döneminde bölgede ciddi eleştirilere muhatap olan Gazzâlî'nin *İhyâ'*sına, diğer Mâzerî'nin de reddiye yazması dikkate alınarak Mâzerî tarafından tercih edilmediği veya bilerek göz ardı edildiği varsayılabilir.

Mâzerî ve eseri *Mihâd*'ın üzerinde durulması gereken özelliklerinden birisi de eser içinde bazı fırkalara yönelik sergilenen tarafsız tutumdur. Müellifin, özellikle Mu'tezile ve Mu'tezilî âlimler söz konusu olduğunda bu tavrı tercih etmesi dikkat çekmektedir. Nitekim Mâzerî, Allah'ın zıddıyla nitelenmesinin imkânsız olması sebebiyle işitme ve görmeyle nitelendiğini kabul ederek Bağdat Mu'tezile'si ile aynı fikri paylaştığını belirtmektedir. Aynı doğrultuda Mâzerî, Cüveynî'nin Ebû Ali el-Cübbâî'ye yönelik "kulun yaratıcı olduğu" ve "Kur'an'ın okunması sırasında işitilen sesin mahiyeti" konularındaki eleştirisini haksız bularak Cüveynî'yi tenkit etmektedir.³⁸ Mâzerî'nin bu konudaki yaklaşımı, Eş'arîlik içindeki farklı tutumlar ve bölgesel değişkenliklere bağlı fikrî ihtilaflar üzerinden okunabilir.³⁹

Mâzerî'nin *Mihâd*'ı kendisinden sonra çokça yararlanılan bir kaynak olarak kabul görmemiştir. Birçok *İrşâd* şârihi ona ve eserine kitaplarında yer vermemiştir. Nitekim kendisine en erken Yefrenî'nin (öl. 734/1334) *el-Mebâhisü'l-'akliyye*'de atıf yaptığı ve Medyûnî'nin (öl. 960/1552 sonrası) de *Mihâd*'dan *Şerhu'l-Burhâniyye*'de ondan bahsettiği görülmektedir.⁴⁰ Bu sessizliğin, Mâzerî'nin objektif ve insafî tutumuyla ilişkilendirilmesi mümkündür. Mezhep olmanın doğası gereği Mâzerî'nin kendi mezhebine ve Eş'arîliğe mensup âlimlere yönelik eleştirel yaklaşımı ve Mu'tezile karşısındaki tutumu,⁴¹ kendinden sonraki Eş'arîler tarafından hoş karşılanmamış olabilir.

3. Mâzerî'nin *Mihâd*'da Haşviyye Hakkında Paylaştığı Bilgiler

Mâzerî'nin *Mihâd* isimli eserinin sadece bir şerh olmadığını gösteren unsurlardan biri, eserde yer alan Haşviyye ile ilgili kısımdır. Bu bölümden daha önce akademi dünyasının bilmediği bilgilerin çıkarılmasının yanında Cüveynî ve Bâkılânî kıyaslaması gibi mezhep içi dinamikler hakkında da veri toplamak mümkündür. *Mihâd*'ın ikinci cildinin başında Mâzerî tarafından Haşviyye hakkında Cüveynî'nin ifadelerinin şerh edildiği ve bazı önemli tarihi bilgilerin esere eklendiği görülmektedir. Bu kapsamda Mâzerî, ikinci cildin başında Cüveynî'nin konuyu ele alışına paralel

³⁷ Efe, *Eş'arîliğin Mağrip'e Yayılma Süreci*, 161.

³⁸ Ebû Abdullah Muhammed b. el-Müslim el-Mâzerî, *el-Mihâd fî şerhi'l-İrşâd* (Karaviyyîn: Mektebetü'l-Karaviyyîn, 733), 2/69b-70a, 2/106b.

³⁹ Edip Yılmaz, "Eş'arîler'in Mu'tezile Kelâmı Karşısındaki Farklılaşan Tutumları", *Şırnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (Aralık 2025), 121-141.

⁴⁰ Efe, *Eş'arîliğin Mağrip'e Yayılma Süreci*, 162.

⁴¹ Nitekim benzer bir durum, Ebû İshâk el-İsferâyînî için de geçerli görünmektedir. İbn Fûrek ve Bâkılânî ile kıyaslandığında Mu'tezile'ye daha yakın konumlanması, sonraki Eş'arîler tarafından hoş karşılanmamış ve giderek görmezden gelinmiştir. Ayrıca eserlerinin günümüze ulaşmamış olması da bununla ilişkilendirilebilir.

olarak halku'l-Kur'an konusunda Tâhâ Suresinin 12. ayetinde geçen "fehla' na'leyk" ifadesi üzerinden Mu'tezile'nin iddialarını ve bu konuda Cüveynî'nin açıklamalarını/cevaplarını paylaşmaktadır. Akabinde bu konuyla ilgili Haşviyye'nin görüşlerinin açıklaması yapılmaktadır. İlk olarak Cüveynî'nin Haşviyye'ye itirazlarını açıklayan Mâzerî, Haşviyye'nin zahire olan bağlılıklarına ve ilim ehliyle irtibatının az oluşuna vurgu yapmaktadır. Haşviyye'nin ilme karşı tutumlarını resmeden Mâzerî, onların bir âlimin görüşünü veya bir araştırmacının sözünü işittiklerinde umursamaz bir tavırla elbiselerini yüzlerine çektiklerinden ve duymamak için kulaklarını kapattıklarından söz etmektedir.⁴² Bundan sonraki kısım, Mâzerî'nin özgün açıklamalarının yer aldığı bölümdür. Zira Mâzerî bundan sonra çeşitli anlatılar üzerinden Haşviyye'nin zihniyeti ile Eş'arî âlimlerin Haşviyye karşısındaki tutumları ve yazmış olduğu eserler hakkında bilgi verirken bazı Hanbelî isimlere de temas ederek önemli değerlendirmelerde bulunmaktadır.

Mâzerî tarafından Haşviyye'nin ilim noktasındaki yetersizlikleri, onları küçük düşüren farklı anlatılar üzerinden ifade edilmektedir. Bu hikâyelerden birine göre Mâzerî onlardan bir adamı gördüğünü belirterek olayı şu şekilde tasvir etmektedir. Haşvîlerin kendisine itimat ettiği bir adam, Mısır'daki camilerin birinde sütuna yaslanmış bir şekilde oturmaktadır. Müfessirler gibi önünde bulunan rahle/masanın üzerinde dağınık kitaplar ve varaklar bulunan bu isme, avam/Haşvîler sürekli sorular sormakta ve saygı göstermektedir. Mâzerî'ye göre Haşvîlerin bu ilgisine rağmen ümmi olan ve harfin dahi ne olduğunu bilmeyen bu hoca olarak değer gören adam, aynı zamanda Kur'an surelerinden de bihaberdir.⁴³ Mâzerî, Haşvîlerin ilim noktasında nerede durduklarını gösterircesine âlim portresi çizmeye çalışan bir ismi, hoca olarak kabul etmeleri sebebiyle onları eleştirmektedir.

Mâzerî'nin anlattığı diğer bir olay ise Dimaşk/Şam şehrinde geçmektedir. Bölgeden salih bir insanın aktardıklarını kaleme alan Mâzerî'nin bu olay kapsamında Ebü'l-Ferec el-Hanbelî'den bahsetmesi dikkat çekmektedir. Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî (öl. 486/1094), yaşadığı dönemin Şam'daki en önemli Hanbelî temsilcisi olarak kabul edilmektedir. Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî'nin eserlerinde yoğun bir şekilde sergilenen Eş'arîlik eleştirisi, Eş'arîler tarafından onun muhatap alınmasını ve dolayısıyla eleştirilmesini beraberinde getirmiştir. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın (öl. 458/1066) öğrencisi olan Ebü'l-Ferec, iki eseri *İmtihânü's-sünnî mine'l-bid'î* ve *et-Tabsıra fi usûli'd-dîn*'de diğer fırkalar hakkında bilgi vermiş olsa da genel hatlarıyla Eş'arî düşüncenin tenkidine odaklanmıştır. Sünnî tavır ile bid'î tutumu birbirinden ayırdığı eserinde Eş'arîliğin genellikle Sünnî cenahta yer

⁴² Mâzerî, *el-Mihâd*, 733, 2/2a-2b.

⁴³ Mâzerî, *el-Mihâd*, 733, 2/2b.

almaması, müellifin yaklaşımını ortaya koymaktadır.⁴⁴ Mâzerî, Ebü'l-Ferec'in Hanbelîlerin saygı duyduğu bir isim olduğunu belirtmektedir. Bu bilgiyi kendisine aktaran salih kimse de uzun bir süre Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî'nin yanına giderek ondan faydalanmıştır. Sonraki süreçte Ebü'l-Ferec'in memnuniyetini göstermek için ona ikramda bulunduğu, onu kendisine yaklaştırdığı ve sonunda yakın talebeleri arasına aldığı ifade edilmektedir. Bir gün Ebü'l-Ferec evinin kapısında otururken salih zat, evde bulunan perdenin arkasında çok fazla secde eden güzel bir genç görmüştür. Kalabalığın dağılmasının ardından ikisinin yalnız kaldığı sırada salih zat, Ebü'l-Ferec'e perdenin arkasındaki gencin kim olduğunu sormuştur. Ebü'l-Ferec, onun "ruhu'l-emin" olduğunu söylemiştir.⁴⁵ Mâzerî burada yorum yapmasa da Ebü'l-Ferec'in dinî konularda sakıncalı bir görüşe sahip olduğunu vurgulamak ister gibidir. Zira bu yöntem; Hanbelîlerin, Muhâsibî (öl. 243/857) ile Eş'arî'nin kadınlara bakmak ve alkol kullanmak gibi eylemlerle dinî duyarlılığa sahip olmadıklarını hissettirmek için eserlerine aldıkları/uydurdıkları hikâyelere, Eş'arîlerin verdiği cevap şeklinde yorumlanabilir.

Üçüncü anlatıda Mâzerî, yine salih bir zatın aktardığını belirterek Şâfiî mezhebine mensup hilaf konularında konuşan bir fakihten söz etmektedir. Mekke-i Mükerrreme'de talebeleri ve ashabının bulunduğu bir ders halkasında konu, Allah'ın sıfatlarına gelmiştir. Fakih olan şeyh, kendi görüşünü uzun uzun anlatmıştır. Halkada bulunan ve diğerlerinden farklı düşündüğü anlaşılan talebelerinden bazıları, "Biz niye inancımızı saklıyoruz?" şeklinde bir ifade kullanmıştır. Haşviyye'ye mensup oldukları anlaşılan bu isimler, "Allah, cisimden başka bir şey değildir. Şayet bıçak ile baldırı (sak) yarılrsa kesinlikle kan akar." şeklindeki görüşümüzü "Niçin açıklamıyoruz?" diye aralarında konuşmuşlardır. Bu fikirleri duyan salih zat, onlardan uzaklaşarak "Ehl-i Sünnet'in muhakkik mütekellimlerinin" arasına dâhil olduğunu belirtmektedir.⁴⁶ Haşvî inanın karşısında kalan kesimin, Ehl-i Sünnet mütekellimleri olarak isimlendirilmesi, Mâzerî'nin mezhep algısını açıkça yansıtan bir ifade olarak kabul edilebilir. Haşviyye ve Hanbelîler ile Mücessime arasında muhalifleri tarafından ilişki kurulması alışıldık olmasına rağmen Mâzerî'nin kullanmış olduğu bu ifadeler, bir hayli ilginç ve daha önce karşılaşılmamış cinstendir. Müellif, burada karşısındaki grubun ne denli yanlış fikirlere sahip olduklarını ortaya koyma gayretiyle hareket etmiş gibi görünmektedir. Ayrıca olayın kutsal topraklarda geçtiğinin vurgulanması da

⁴⁴ Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî'nin Eş'arîliğe yaklaşımı için bk. Ebü'l-Ferec Abdülvâhid b. Muhammed b. Ali eş-Şîrâzî el-Makdisî, *Cüz fihî İmtihânü's-sünne mine'l-bid'i*, thk. Fahd b. Sa'd b. İbrahim b. Mukrin (Abû Dabî: Dâru'l-İmâm Mâlik, ts.), 78, 79, 99, 105, 142, 154, 163, 170, 185-215; a.mlf., *et-Tabsıra fi usûli'd-dîn 'alâ mezhebi'l-imâmi'l-celîl nâsiri's-sünne ve kâmi'i'l-bid'a Ahmed b. Hanbel*, thk. Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed es-Sem'ânî (Medine: Dâru'l-Me'sûr, 1434/2013), 19, 20, 23, 49-50, 95-97.

⁴⁵ Mâzerî, *el-Mihâd*, 733, 2/2b.

⁴⁶ Mâzerî, *el-Mihâd*, 733, 2/2b-3a.

Haşvîlerin/Hanbelîlerin sergilediği tavrın vahametini artırma çabası olarak değerlendirilebilir. Aynı zamanda bu olaylardaki kişilerin kimliklerinin belirsiz olması, aktarılan hikâyelerin içeriklerinden de anlaşıldığı üzere rivayetlerin gerçekliğini büyük oranda zedelemektedir. Zira anonim rivayetler, iddia edilen görüşün ya da olayın tarihsel doğruluğunu tespit etmeyi engellemektedir. Dahası bunun gibi iddialar tarihsel gerçekliği kuşkulu düşünce ya da olaylar üzerinden bütün bir fırkayı zan altında bırakma amacı da taşımaktadır. Ancak Mâzerî'nin aktardığı bu rivayetler, Mağrib ve Mısır'da Eş'arîlerin, Haşviyye/Hanbelî algısını göstermesi bakımından önemlidir. Bundan sonraki pasajda tarihî anekdotlar paylaşan Mâzerî, daha ilmî bir yaklaşımla olayları sunmaktadır.

Mâzerî'nin Haşviyye'yi mahkûm etme adına kullandığı yöntemlerden biri de yaşadığı dönemdeki bazı âlimlerin, Haşviyye reddiyelerine dikkat çekmesi ve bunların otoritesi üzerinden Haşviyye hakkında olumsuz bir algı yaratmaya çalışmasıdır. Mâzerî, Haşviyye ile ilgili kısımda Câhız olarak meşhur el-Endelüsî nisbeli bir ismin varlığından söz etmektedir. Mekke'ye yakın bir yerde yaşayan bu isim, dil ve Arapça konusunda döneminin en önemli âlimleri arasında yer almaktadır. Aynı zamanda el-Endelüsî'nin hadis rivayeti ve Kur'an tefsiri konusunda yeterliliğe sahip olduğu da ifade edilmektedir. Cüveynî'nin yaşadığı sıkıntılara bağlı olarak 450-455/1058-1063 yılları arasında Hicaz'daki hayatında Mekke'de bu isimle buluştuğu ve birbirlerinden istifade ettikleri belirtilmektedir. Bu minvalde Cüveynî, Endelüsî'den Sîbeyhi'nin (öl. 180/796) kitabını okumuş; Endelüsî de Cüveynî'den kelama ilişkin bilgiler edinmiştir. Mâzerî, 472/1080 senesinde hac vazifesi için Mekke'ye geldiğinde el-Endelüsî'nin vaazlarını dinlediğini ve onun vera sahibi faziletli bir imam olduğunu söylemektedir. Mâzerî, Endelüsî'nin iki ciltlik *er-Red 'ale'l-Haşviyye* başlıklı bir esere sahip olduğundan ve bu eserde çok sayıda ayet ve hadis kullanıldığından söz etmektedir. Aynı şekilde Mâzerî, el-Endelüsî'nin dört ciltlik bir Kur'an tefsirinden de bahsetmektedir. Son olarak husun-kubuh meselesinde el-Endelüsî'nin, Mu'tezile mezhebine meyiletmesi de Mâzerî'nin onunla ilgili değindiği hususlardan biridir.⁴⁷ Mâzerî'nin paylaştığı malumat sayesinde ilim dünyasının daha önce varlığından haberdar olmadığı, Eş'arî bir âlim tarafından yazılmış geniş kapsamlı Haşviyye reddiyesinin tespit edilmesi dikkat çekmektedir.

Mâzerî'nin Cüveynî hakkında verdiği bazı bilgiler de onun Haşviyye karşıtlığını ortaya koyma adına kayda değerdir. Nitekim Mâzerî'nin anlattıklarına göre Cüveynî, hac için Mekke'de bulunduğu dönemde Siczî'nin (öl. 444/1052) harflerin kıdemini savunduğu bazı notlarına denk gelmiştir. Bunun üzerine Cüveynî, yaklaşık 200 sayfalık *er-Red 'ale's-Siczî* başlıklı bir eser kaleme

⁴⁷ Mâzerî, *el-Mihâd*, 733, 2/3a.

almıştır. Mâzerî'nin çok önemli bir eser olarak kabul ettiği bu çalışmada Cüveynî, Siczî ve Hanbelîlerin konuyla ilgili görüşlerine ve onların bu konudaki çelişkilerine temas etmiştir. Mâzerî'nin ayrıca Bâkılânî'nin *Hidâyetü'l-müsterşidîn* adlı eserinde Mu'tezile'nin Kur'an'ın yaratılmışlığıyla ilgili kanaatlerine yer verdiği bir bölümde Siczî ve ashabının bu konudaki görüşünü çok kısa ele aldığına yer vermesi de önemlidir.⁴⁸ Bâkılânî'nin ilim dünyasında yeni bilinmeye başlanan *Hidâyetü'l-müsterşidîn* adlı eserine vurgu yapması ve Cüveynî'nin bundan önce bilinmeyen *er-Red 'ale's-Siczî* isimli çalışmasının Mâzerî'nin bu notlarıyla ortaya çıkması kayda değer bir husustur. Ayrıca Bâkılânî'nin fazla önemsemediği bir meseleyle ilgili Cüveynî'nin kapsamlı bir çalışma kaleme alması da üzerinde durulması gereken bir bilgidir. Bâkılânî ve Cüveynî'nin bu konudaki farklı tutumunun, Bâkılânî'nin yaşadığı dönemde henüz Eş'arîlerin, Mu'tezile karşıtlığıyla uğraşması ve Hanbelîler ile tam bir temasın oluşmamasıyla ilişkilendirilmesi mümkündür. Bununla birlikte Bâkılânî'nin, Temîmî ailesi özelinde olsa da Hanbelîler ile kurduğu yakınlığın, bu farklı tutumun nedenleri arasında bulunması imkân dâhilindedir. Cüveynî'nin Haşviyye/Hanbelî karşıtlığındaki yoğunluk ise Hanbelîlerin bu dönemde en güçlü dönemlerini yaşamalarıyla gerekçelendirilebilir.

Cüveynî'nin reddiye yazdığı Siczî'nin (öl. 444/1052) hayatı ve fikirleri hakkındaki bilgiler, meseleyi daha anlaşılır kılmaktadır. Ubeydullah b. Saîd es-Siczî'nin ağırlıklı olarak Eş'arîleri muhatap aldığı *Risâletü's-Siczî ilâ ehli Zebîd* başlığını taşıyan bir eserinin olduğu bilinmektedir. Bu eseri dışında ona Kur'an'ın gayr-ı mahlûk olduğunu kanıtlamak için yazdığı *el-İbânetü'l-Kübrâ* ve *el-İbânetü fi'r-red 'ale'l-Eş'ariyye* isimli eserler de nispet edilmektedir.⁴⁹ Siczî'nin yazdığı eserlerden anlaşıldığı üzere Hanbelîler ile Eş'arîler arasında meselenin derin bir boyutu söz konusudur. Zira Siczî, *Risâletü's-Siczî*'de mushaftaki lafızların mahlûkluğu, Hz. Muhammed'in kabrinde nebi oluşu,⁵⁰ aklî delillerle imanî hakikatleri delillendirme ve Eş'arîlerin görüşlerini insanlar arasında yayarken kullandıkları yöntem gibi birçok konuda onlar hakkında ağır ithamlarda bulunmuştur.⁵¹ İbnü'l-Lebbân⁵² gibi

⁴⁸ Mâzerî, *el-Mihâd*, 733, 2/3a-3b.

⁴⁹ Muhammed Bâ Kerim Bâ Abdullah, "Mukaddime", *Risâletü's-Siczî ilâ ehli Zebîd fi'r-red 'alâ men enkara'l-harf ve's-savt*, mlf. Ebû Nasr Ubeydullah b. Saîd b. Hâtim es-Siczî (Riyad: Dâru'r-Râye li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1414/1994), 25, 44-46, 54-55.

⁵⁰ Bu konu hakkında olduğu gibi çeşitli meseleler üzerinde Kerrâmîler ile Eş'arîler arasında da tartışmaların yaşandığı ifade edilmelidir. Bu nedenle mezheplerin tarihî süreci tespit edilirken çok boyutlu değerlendirmelerin yapılmasına önem verilmesi gerekir. Sonuç olarak Cüveynî gibi Eş'arî âlimlerin, Haşviyye'ye yönelik ifadelerinde Kerrâmîyye ile ilişkili tespitlerin olabileceği de varsayılabilir. Ayrıntılı bilgi için bk. İsa Koç, "Erken Dönem Eş'arîliğinin Peygamberliğin Devamı/Sona Ermesi Konusunda Kendilerine Yapılan Eleştirilere Karşı Sergilediği Tavrı", *Eskiye* 54 (Eylül 2024), 1177-1198.

⁵¹ Ebû Nasr Ubeydullah b. Saîd b. Hâtim es-Siczî, *Risâletü's-Siczî ilâ ehli Zebîd fi'r-red 'alâ men enkara'l-harf ve's-savt*, thk. Muhammed Bâ Kerim Bâ Abdullah (Riyad: Dâru'r-Râye li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1414/1994), 113-115, 165-167, 214-215, 358.

birçok Eş'arî âlimin ismini anarak onların kendince olumsuz faaliyetlerinden söz etmesinin yanında Mekke'de ikamet ettiği dönemde Eş'arî Ebû Zer el-Herevî (öl. 434/1043) ile tartışmalar yaşadığı da bilinmektedir. Nitekim ona göre Bâkılânî ve talebesi İbnü'l-Lebbân, kendi görüşlerinin Ahmed b. Hanbel'in görüşleriyle aynı olduklarını iddia ederek insanları kandırma arzusundadır. Ebû Ya'lâ el-Ferrâ'nın da Eş'arîliğe ve İbnü'l-Lebbân'a yönelik reddiye türü eserler⁵² yazdığı bilgisiyle birlikte Cüveynî'nin Siczî'ye red türünde bir çalışmayla karşılık vermesi mantıklı bir zemine oturtulmaktadır. Mâzerî, *Mihâd*'da paylaştığı bilgilerle Hanbelîlik-Eş'arîlik ilişkisinin Kuzey Afrika'daki boyutuna ilişkin yeni bir pencere açmış, literatüre konuyla ilgili yeni eserler kazandırmış ve var olan tartışmaların daha derin bir boyuta sahip olduğunu göstermiştir.

Sonuç

Mezhepler, iletişim halinde bulunduğu diğer gruplardan etkilenmenin yanında onların fikirlerini eleştirmek için yoğun çaba harcamıştır. Muhalif gruplara karşı başvurulmuş yöntemlerden biri, karşıt görüş sahiplerini olumsuz içeriğe sahip kavramlarla isimlendirmektir. Haşviyye, Ashab-ı Hadis ve Hanbelîler için onlarla bir şekilde karşılaşan hemen hemen bütün mezheplerin kullandığı olumsuz içeriğe sahip bir kavramdır. Eş'arî düşünceye mensup âlimler de Hanbelîler ile yaşadığı tartışmaların yoğunluğuna bağlı olarak bu kavrama başvurmuştur. Bununla da yetinmeyip "*er-Red 'ale'l-Haşviyye*" başlığı altında sınıflandırılacak eserler kaleme alarak karşıtlıklarını daha net bir şekilde sergilemişlerdir.

Mâzerî'nin, *el-Mihâd fî şerhi'l-İrşâd* başlıklı çalışmasında paylaştığı bilgilerle Eş'arî düşüncenin Haşviyye karşıtlığı çerçevesinde kıymetli bir isim olduğu ve Eş'arîlik-Hanbelîlik ilişkisine yeni bir boyut kazandırdığı tespit edilmiştir. Nitekim Mâzerî'nin Haşviyye ile ilgili kısımda Cüveynî'nin *er-Red 'ale's-Siczî* ve Endelüsî'nin iki ciltlik *er-Red 'ale'l-Haşviyye* isimli bir esere sahip olduğunu belirtmesi, onun daha önce ilim dünyasının sahip olmadığı bilgileri bugüne taşıyan bir âlim olduğunu ortaya çıkarmıştır. Ayrıca Mâzerî'nin gerçekliği konusunda ciddi tereddütlerin olduğu farklı anlatılar üzerinden muhalif olarak kabul ettiği grubu eleştirdiği belirlenmiştir. İlmî yeterliliklerinin bulunmadığı ve dinî açıdan sakıncalı fikirlere sahip oldukları gibi argümanların, müellif tarafından Haşviyye'nin toplum nezdindeki değerini düşürmek için kullanıldığı saptanmıştır.

⁵² Asıl adı Abdullah b. Muhammed b. Abdurrahman et-Temîmî olan İbnü'l-Lebbân, Eş'arîlerin üçüncü tabakasından bir âlim olarak kabul edilmektedir. İbn Asâkir, *Tebyînü kezibi'l-müfterî*, 261-262.

⁵³ Kayıp olan eserlerin "*er-Red 'ale'l-Eş'ariyye*" ve "*er-Red 'ala İbni'l-Lebbân*" başlıklarına sahip olduğu kaydedilmektedir. İbn Ebî Ya'lâ, *Tabakâtü'l-Hanâbile*, thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî (Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1371/1952), 2/205; Hayreddîn ez-Ziriklî, *el-A'lâm Kâmûsü Terâcim* (Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 2002), 6/99-100.

Mâzerî ve eseri *Mihâd* hakkındaki bu makale, Bâkullânî'nin nadir atıfta bulunulan eseri *Hidâyetü'l-müstersîdîn*'i kaynak olarak kullanması örneğinde olduğu gibi onun doğduğu ve yetiştiği toprakların dâhil olduğu Mağrib ve Endülüs Eş'arîliğinin gelişimi ve yayılmasının aydınlatılmasına katkı sağlamıştır. Ayrıca bu alanda henüz birkaç doktora tezi dışında çalışmanın bulunmadığı ve yeni yapılacak çalışmalara ihtiyaç duyulduğu tespit edilmiştir. Zira Eş'arîlik tarihi ve özelde Mağrib Eş'arîliği hakkında hatırı sayılır sayıda el yazması eserin tahkik edilmesi ve incelenmesinin gerektiği anlaşılmıştır. Ayrıca bölgesel faktörlerin mezheplerin yapısını tespit etme konusunda önemli bir unsur olduğu, bu nedenle Mağrib Eş'arîliğinin bazı açılardan Bağdat ve Horasan Eş'arîliğinden farklı özelliklere sahip olduğu, bu çalışmanın ortaya koyduğu diğer bir sonuç olarak kabul edilebilir. Nitekim Mâzerî'nin içinde yer aldığı batı bölgesindeki Eş'arî düşüncenin, Mu'tezile'nin tarih sahnesindeki etkisini kaybetmesinin de bir sonucu olarak Mu'tezile karşıtlığından ziyade Haşviyye ve Hanbelîlik ile mücadeleyi öncelediği ve Gazzâlî'den yararlanma konusunda mesafeli bir tavır takındığı tespit edilmiştir.

Makale Türü / Article Type

Araştırma Makalesi / Research Article

Değerlendirme / Peer-Review

Çift Taraflı Körlük - En Az İki Dış Hakem / Double anonymized – At Least Two External

Bu çalışma, etik kurul izni gerektirmeyen nitelikte olup, kullanılan veriler literatür taraması ve yayımlanmış kaynaklar üzerinden elde edilmiştir. Çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere riayet edildiği ve yararlanılan tüm kaynakların eksiksiz biçimde kaynakçada belirtildiği beyan olunur. / This study does not require ethical committee approval, as the data were obtained through literature review and published sources. It is hereby declared that scientific and ethical principles were adhered to throughout the preparation of the study, and all referenced works have been duly cited in the bibliography.

Etik Beyan / Ethical Statement

Benzerlik Taraması / Plagiarism Checks

Evet / Yes – Turnitin / Ithenticate.

Çıkar Çatışması / Conflicts of Interest

Çıkar çatışması beyan edilmemiştir. / The author(s) has no conflict of interest to declare.

Etik Beyan Adresi / Complaints

suifdergi@gmail.com

Finansman / Grant Support

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır. / The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.

Telif Hakkı ve Lisans / Copyright & License

Yazarlar dergide yayımlanan çalışmalarının telif hakkına sahiptir ve çalışmaları CC BY-NC 4.0 lisansı altında yayımlanmaktadır. / Authors publishing with the journal retain the copyright to their work licensed under the CC BY-NC 4.0.

Yapay Zekâ Kullanımına Dair Yazar Taahhütnamesi

(Author Declaration on the Use of Artificial Intelligence)

Yazar, yapay zekâ araçlarının kullanımına ilişkin şeffaflık, etik uygunluk, orijinallik ve sorumluluk ilkelerine riayet ettiğini beyan etmiş, bu kullanımın etik ilkelere uygun olmasını ve tüm akademik sorumluluğu üstlendiğini taahhüt etmiştir. Nihai düzenlemeler ve akademik uygunluk kontrolleri yazar tarafından gerçekleştirilmiş olup, ortaya çıkan metnin tüm sorumluluğu yazara aittir. Belgenin imzalı asıl nüshası dergi süreç dosyalarında mevcuttur. / The author has declared adherence to the principles of transparency, ethical compliance, originality, and responsibility in the use of artificial intelligence tools. They have affirmed that such usage complies with ethical standards and have undertaken full academic responsibility for it. Final revisions and checks for academic compliance were carried out by the author, who assumes full responsibility for the resulting text. The signed original copy of the document is available in the journal's editorial process files.

Kaynakça/References

- Abdullâh et-Tevrâfî. "min kütübî'l-Mu'tezile". X. 23 Aralık 2019, 10:49. Erişim 7 Haziran 2025. <https://x.com/taourati1/status/1209199351387607040>
- Ahnâne, Yûsuf. *Tatavvuru'l-mezhebi'l-Eş'arî fi'l-garbi'l-İslâmî*. Rabat: Vizâretü'l-Evkâf ve's-Şü'ûnî'l-İslâmiyye, 1424/2003.
- Altıntaş, Ramazan. "Haşviyye'nin Doğuşu ve Kelâmî Görüşleri". *Cumhuriyet Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 3 (Aralık 1999), 57-100.
- Ammâr et-Tâlibî. "Mukaddime". *Îzâhu'l-mahsûl min burhânî'l-usûl*. mlf. Ebû Abdullah Muhammed b. Ali et-Temîmî el-Mâzerî. 1-48. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 2001.
- Cübbâî, Ebû Ali Muhammed b. Abdülvehhâb b. Sellâm. *Kitâbü'l-Makâlât*. thk. Özkan Şimşek - İskender Sarıca - Yusuf Arıkaner. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2019.
- Cüveynî, İmâmü'l-Harameyn Ebû'l-Meâli. *Kitâbü'l-İrşâd ilâ kavâtî'l-edille fi usûli'l-i'tikâd*. thk. Ahmed Abdurrahim es-Sâiyh. Kahire: Mektebetü's-Sekâfedî'd-Dîniyye, 1430/2009.
- Çelebi, İlyas. "Nîsâbü'rî, Selmân b. Nâsır". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 33/141-142. İstanbul: TDV Yayınları, 2007.
- Çimen, Ali. *Mâzerî (ö. 536/1141), Hayatı, Eserleri ve "el-Mu'lim" İsimli Eseri Özelinde Şerhçiliği*. Ankara: Ankara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2007.
- Demirci, Kadir. "Klasik Dönem Zeydîlerinin Ashâb-ı Hadis Hakkındaki Nitelemeleri: Haşviyye". *İslami İlimler Dergisi* 1/11 (Mart 2011), 177-192.
- Ebû Nu'aym el-İsbehânî. *Fezâilü'l-hulefâi'l-erba'a ve gayrihim*. thk. Sâlih b. Muhammed Akîl. Medine: Dâru'l- Buhârî, ts.
- Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî, Abdülvâhid b. Muhammed b. Ali el-Makdisî. *Cüz fihî İmtihânü's-sünnî mine'l-bid'î*. thk. Fahd b. Sa'd b. İbrahim b. Mukrin. Abû Dabî: Dâru'l-İmâm Mâlik, ts.
- Ebü'l-Ferec eş-Şîrâzî, Abdülvâhid b. Muhammed b. Ali el-Makdisî. *et-Tabsıra fi usûli'd-dîn 'alâ mezhebi'l-imâmî'l-celîl nâsırı's-sünne ve kâmi'i'l-bid'a Ahmed b. Hanbel*. thk. Yûsuf b. Abdullah b. Muhammed es-Sem'ânî. Medine: Dâru'l-Me'sûr, 1434/2013.
- Ebü'l-Haccâc ed-Darîr, Yusuf b. Musa. *Cüz fihî'l-keâm 'ale'l-kâ'ilîn bi-enne't-tilâve hiye'l-metlûv ve'l-kirâ'e hiye'l-makrû'*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Şehid Ali Paşa, 2822, 1b-6b.
- Ebü'l-Mu'în en-Nesefî. *Bahrü'l-Kelâm: Mâtürîdî Kelâmı*. çev. Yusuf Arıkaner. İstanbul: Endülüs Yayınları, 2022.
- Ebü'l-Mu'în en-Nesefî. *Tabsiratü'l-edille fi usûli'd-dîn*. thk. Hüseyin Atay. 1 Cilt. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları, 1993.
- Efe, Muhammet Emin. "Ebû'l-Haccâc'ın et-Tilâve gayru'l-metlûv ve'l-kirâ'e gayru'l-makrû Adlı Risalesinin Tahkik ve Tahlili". *İslami İlimler Dergisi* 40 (Mart 2025), 255-266. <https://doi.org/10.34082/islamiilimler.1613658>
- Efe, Muhammet Emin. *Eş'arîliğin Mağrip'e Yayılma Süreci*. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2024.
- Gazzâlî, Ebû'l-Hâmid. *İlcâmü'l-'avâm an ilmi'l-keâm*. İstanbul: Mektebetü's-Sirâç, 1438/2017.
- Gölcük, Şerafettin. "Gâyetü'l-Merâm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 13/413. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Güler, Mehmet Hilmi. "Ebû Bekir el-Hallâl'ın Kitâbü's-Sünne Adlı Eserinde Mezheplere Yönelik Eleştirileri ve Muhtelif Konulardaki Kanaatleri". *Kocatepe İslami İlimler Dergisi* 5/1 (2022), 113-135. <https://doi.org/10.52637/kiid.1056357>
- Halkin, Abraham S. "The Hashwiyya". *Journal of the American Oriental Society* 54/1 (March 1934), 1-28. <https://doi.org/10.2307/594316>
- Harputlu, Ahmet Selim. *Mağrib Eş'arîliği (Teşekkül Dönemi)*. Samsun: Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Lisansüstü Eğitim Enstitüsü, Doktora Tezi, 2023.
- Hasan Hüsnî Abdülvehhâb. *el-İmâm el-Mâzerî*. Tunus: Dâru'l-Kütübî's-Şarkıyye, ts.

- Haţib el-Baġdâdî, Ebû Bekr Ahmed b. Ali. *Târîhu Baġdâd*. thk. Beşâr 'Avvâd Ma'rûf. 17 Cilt. Beyrut: Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1422/2001.
- Hazar, Fatma. "Endülüs'te Muvahhidler Dönemi Fıkıh-Siyaset İlişkisi ve Fürû-ı Fıkha Yansımaları (İbn Tûmert'in Uygulamaları Özelinde)". *Tokat İlmiyat Dergisi* 10/2 (Aralık 2022), 515-536. <https://doi.org/10.51450/ilmiyat.1182966>
- Hazar, Fatma. "Mâzerî'nin Usûl Anlayışı Üzerine". *ATEBE* 6 (Haziran 2023), 69-89. <https://doi.org/10.51575/atebe.1288394>
- İbn Asâkir, Ali b. el-Hasan b. Hibetullah b. Abdullah b. Hüseyin. *Tebyînü kezibi'l-müfterî fî mâ nusibe ile'l-İmâm Ebi'l-Hasan el-Eş'arî*. thk. Hüsâmüddîn el-Kudsî. Dimaşk: Dâru'l-Fıkr, 1399.
- İbn Ebî Ya'lâ, Ebû'l-Hüseyin Muhammed. *Tabakâtü'l-Hanâbile*. thk. Muhammed Hâmid el-Fıkî. 2 Cilt. Kahire: Matbaatü's-Sünneti'l-Muhammediyye, 1371/1952.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed b. Mûkerrem b. Ali b. Ahmed. *Lisânü'l-'arab*. 15 Cilt. Beyrut: Dâru's-Sâdır, ts.
- İbn Teymiyye. *Der'u te'ârûzi'l-'akl ve'n-nakl*. thk. Muhammed Reşâd Sâlim. 2 Cilt. Riyad: Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûdi'l-İslâmiyye, 1411/1991.
- İbn Teymiyye. *Mecmû'u fetâvâ*. thk. Abdurrahmân b. Muhammed Kâsım. 35 Cilt. Medine: Mücemme'u'l-Melik Fahd, 1416/1995.
- İbnü'l-Ehdel, Hüseyin b. Abdurrahmân. *Keşfü'l-gıtâ an hakâiki't-tevhîd fi'r-red 'alâ İbn 'Arabî ve takrîri kavâidi Ehli's-sünne*. thk. Halid Muhammed el-Müellif. 2 Cilt. Amman: Dâru'l-Feth, 1425/2004.
- Ka'bî, Ebû'l-Kâsım Abdullah b. Ahmed b. Mahmûd el-Belhî. *Kitâbü'l-Makâlât ve meahû uyûni'l-mesâil ve'l-cevâbât*. thk. Hüseyin Hansu - Râcih Kürdî - Abdülhamid Kürdî. Umman/Ürdün: Dâru'l-Fetih li'd-Dirâse ve'n-Neşr, 1439/2018.
- Kalaycı, Mehmet. *Tarihsel Süreçte Eşarilik Maturidilik İlişkisi*. Ankara: Ankara Okulu Yayınları, 2013.
- Kalhâtî, Ebû Abdullah Muhammed b. Saîd. *el-Keşf ve'l-beyân*. thk. Seyyide İsmâil Kâşif. 2 Cilt. Umân: Vizâratü't-Türâsi'l-Kavmî ve's-Sekâfe, 1400/1980.
- Karadaş, Çağfer. "Mezhep ve İsim: Mezhep-İsim Münasebeti ve Ehl-i Sünnet Topluluğuna Verilen İsimlere Dair Bir Değerlendirme". *Marife* 5/3 (2005), 7-24.
- Kaya, Eyyüp Said. "Mâzerî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 28/193-195. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Kesgin, Hafsa. "Mâlikî Fıkıh Usûlünün Tarihsel Süreci". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (2020), 505-535. <https://doi.org/10.17120/omuifd.721948>
- Kesgin, Hafsa. *Maliki Fıkıh Geleneğinde Nevâzil: Endülüs Örneği*. Sakarya: Sakarya Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2013.
- Kırbaçoğlu, M. Hayri. *Ehl-i Sünnet'in Kurucu Ataları*. Ankara: Otto Yayınları, 2011.
- Koç, İsa. "Haşviyye Zihniyeti". IV. *Türkiye Lisansüstü Çalışmalar Kongresi Bildiriler Kitabı -IV (İlahiyat)*. ed. Hümeysra Dinçer - Ümit Güneş. 215-231. İstanbul: İlem Yayınları, 2015.
- Koç, İsa. *Mezhepler Arası Mücadele Hanbelîlik-Eş'arîlik İlişkisi*. İstanbul: Klasik Yayınları, 2022.
- Koç, İsa. "Erken Dönem Eş'arîliğinin Peygamberliğin Devamı/Sona Ermesi Konusunda Kendilerine Yapılan Eleştirilere Karşı Sergilediği Tavrı". *Eskiye* 54 (Eylül 2024), 1177-1198. <https://doi.org/10.37697/eskiye.1464883>
- Kuluç, Hatice. *Bedrüddîn Hüseyin İbnü'l-Ehdel'in Keşfü'l-Gıtâ Adlı Eserinde Mezhepler ve Eş'arilik*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2022.
- Kuşeyrî. *Şikâyetü Ehli's-Sünne bihikâyeti mâ nâlehüm min mihne*. thk. Muhammed Halid - Muhammed Yusuf İdris. Umman: Dâru'n-Nûr, 2016.
- Kutlu, Sönmez. *Tarihsel Din Söylemleri Üzerine Zihniyet Çözümlemeleri*. Ankara: Otto Yayınları, 2012.
- el-Lâlekâî, Ebû'l-Kâsım Hibetullâh. *Şerhu usûli i'tikâdi Ehli's-Sünne ve'l-Cemâ'a*, thk. Ebû Ya'kûb Neş'et b. Kemal el-Masrî. 2 Cilt. İskenderiyye: Mektebü Dâri'l-Basîra, 1422/2001.
- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Kitâbü't-Tevhîd*. çev. Bekir Topaloğlu. İstanbul: İsam Yayınları, 2014.

- Mâtürîdî, Ebû Mansûr. *Te'vîlâtü'l-Kur'ân*. çev. Bekir Topaloğlu vd. 18 Cilt. İstanbul: Ensar Neşriyat, 2019.
- Mâzerî, Ebû Abdullah Muhammed b. el-Müslim. *el-Mihâd fî şerhi'l-İrşâd*. 4 Cilt. Tunus: Dâru'l-Kütübi'l-Vataniyye, 18586, 1b-130a.
- Mâzerî, Ebû Abdullah Muhammed b. el-Müslim. *el-Mihâd fî şerhi'l-İrşâd*. 4 Cilt. Karaviyyîn: Mektebetü'l-Karaviyyîn, 733, 1b-113a.
- Muhammed Bâ Kerim Bâ Abdullah. "Mukaddime". *Risâletü's-Sicî ilâ ehli Zebîd fî'r-red alâ men enkara'l-harf ve's-savt*. mlf. Ebû Nasr Ubeydullâh b. Saîd b. Hâtîm es-Sicî. 3-71. Riyad: Dâru'r-Râye li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1414/1994.
- Mütevellî en-Nîsâbü'rî, Ebû Sa'îd Cemâlüddîn Abdurrahmân b. Me'mûn b. Ali. *el-Gunye fî usûli'd-dîn*. thk. Imâdüddîn Ahmed Haydar. Beyrut: Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, 1987.
- Necâşî, Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Ali. *Ricâlü'n-Necâşî*. Beyrut: Şirketü'l-A'lemî li'l-Metbûât, 1431/2001.
- Özaşar, Mehmet Emin. *İdeolojik Hadîşçiliğin Tarihi Arka Planı*. Ankara: Otto Yayınları, 2017.
- Sicî, Ebû Nasr Ubeydullah b. Saîd b. Hâtîm. *Risâletü's-Sicî ilâ ehli Zebîd fî'r-red 'alâ men enkara'l-harf ve's-savt*. thk. Muhammed Ba Kerim Ba Abdullah. Riyad: Dâru'r-Râye li'n-Neşri ve't-Tevzî', 1414/1994.
- Thiele, Jan. "Ash'arism in the Hafsid Era". *Philosophical Theology in Islam: Later Ash'arism East and West*. ed. Ayman Shihadeh – Jan Thiele. 298-336. Leiden: Brill, 2020. https://doi.org/10.1163/9789004426610_012
- Toru, Ümit. "Eş'arî Geleneğin İsmâîlîlik Söylemi ve Sosyo-Politik Temelleri (Bağdâdî Örneği)". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 48 (Haziran 2020), 363-402. <https://doi.org/10.17120/omuifd.674876>
- Toru, Ümüt. "Eş'arîlik-Hanbelîlik Farklılaşmasının Toplumsal Yansımaları". *Cumhuriyet İlahiyat Dergisi* 22/1 (Haziran 2018), 259-292. <https://doi.org/10.18505/cuid.402943>
- Yamanus, Ayşe Nur. "Batı İslâm Coğrafyası Hadis Alimlerinin İlmî Hayatında Eş'arî Kelâmının Yeri: Hicrî 5. ve 6. Asır". *Kocaeli İlahiyat Dergisi* 7/2 (Aralık 2023), 275-305. <https://doi.org/10.5281/zenodo.10431507>
- Yılmaz, Edip. "Eş'arîler'in Mu'tezile Kelâmı Karşısındaki Farklılaşan Tutumları". *Şirnak Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 38 (Aralık 2025), 121-141. <https://doi.org/10.35415/sirnakifd.1734478>
- Yılmaz, Sabri – İlhan, Mehmet. "Cüveynî'ye Göre Kelâmullah ve Kelâm-ı Nefsî". *Kelâm Araştırmaları Dergisi* 9/1 (2011), 215-232.
- Yurdağür, Metin. "Haşviyye". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 16/426-427. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Yüksel, Emrullah. "Ebkârü'l-Efkâr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. 10/77-78. İstanbul: TDV Yayınları, 1994.
- Zirikî, Hayreddîn. *el-A'lâm Kâmûsü Terâcim*. 8 Cilt. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, 15. Basım. 2002.